

Αρτεμις Εφεσία (Λατρεία)

Summary :

Η Αρτεμις Εφεσία είναι η κύρια θεά της πόλης της Εφέσου. Αποτελεί αμάλγαμα μιας προελληνικής θεότητας των Καρών και των Λελέγων της περιοχής, που προϋπήρξαν των Ελλήνων αποίκων, και της ελληνικής, μυκηναϊκής Αρτέμιδος, κόρης του Δία και της Λητώς. Η λατρεία της στην Έφεσο σχετιζόταν με τους νέους, αλλά είχε επίσης μυστικιστικό χαρακτήρα κατά την Ελληνιστική περίοδο, ενώ απέκτησε μεγάλη αίγλη κατά τους Ρωμαϊκούς χρόνους.

Geographical Location

Έφεσος

1. Οι απαρχές της λατρείας

Η Αρτεμις Εφεσία είναι η κύρια θεότητα της πόλης της [Εφέσου](#), στεγαζόμενη στο περίφημο ιερό της, το [Αρτεμίσιο](#), που βρισκόταν περίπου 1.200 μ. (7 στάδια) από την αρχική εγκατάσταση των Ελλήνων αποίκων. Η σύγχρονη έρευνα αναγνωρίζει σήμερα την ιστορικότητα των πληροφοριών που μας παρέχουν διάφορες αρχαίες πηγές, σύμφωνα με τις οποίες οι αρχικοί Έλληνες άποικοι αποβιβάστηκαν σε σημείο όπου Λέλεγες και Κάρες (ή Λυδοί) λάτρευαν τη Μητέρα των Θεών. Χωρίς να πειράξουν τους πιστούς της λατρείας και το ίδιο το ιερό, οι άποικοι αποδέχθηκαν τη λατρεία της θεάς των αυτοχθόνων, την οποία και ταύτισαν με την Αρτέμιδα.¹ Συγκεκριμένα, η θεά θεωρείται ως το αμάλγαμα δύο διαφορετικών θεϊκών μορφών και παραδόσεων, της μυκηναϊκής Αρτέμιδος και μιας προελληνικής, πιθανόν χετιτικής θεότητας, της Όπιδος ή Ούπιδος, πολιούχου της πόλης Αραδα, που προϋπήρχε στη θέση της ελληνικής Εφέσου.²

Η αρχαιολογική έρευνα έχει δείξει ότι τα πρώτα οικοδομήματα στο χώρο του Αρτεμισίου χρονολογούνται στα Γεωμετρικά χρόνια, αν και η λατρευτική δραστηριότητα ενδέχεται να ανάγεται ακόμη παλαιότερα, στην Πρωτογεωμετρική εποχή.³ Επιπλέον, πέρα από τη διαπιστωμένη παρουσία ενός οικισμού αυτοχθόνων στο λόφο του Ayasuluk, στο ίδιο το ιερό εμφανίζονται, σε στρώματα κάτω από το γεωμετρικό [περίπτερο ναό](#), μινωικά και μυκηναϊκά ευρήματα, ενώ στα πρώιμα αναθήματα περιλαμβάνονται και χετιτικά κειμήλια.⁴ Γεγονός είναι ότι οι φιλολογικές πηγές αποδίδουν την ίδρυση του ιερού της Αρτέμιδος στις [Αμαζόνες](#), δείγμα τόσο της παλαιότητας, όσο και του εξωτικού χαρακτήρα της λατρείας της θεάς.⁵

2. Οι τίτλοι της θεάς

Οι τίτλοι της θεάς αναφέρονται κυρίως στην ισχύ και το μεγαλείο, καθώς και στη σχέση της με την πόλη. Αναφέρεται ως Δέσποινα Εφεσία σε μια αποσπασματική επιγραφή πάνω σε αργυρό πλακίδιο του βου αι. π.Χ., που είναι και η αρχαιότερη επιγραφή από το ιερό.⁶ Σε μεταγενέστερες επιγραφές και φιλολογικές αναφορές γίνεται χρήση των τίτλων Ούπις Άνασσα, μεγάλη η Άρτεμις Εφεσίων, μεγίστη θεά Εφεσία Άρτεμις και Άρτεμις μέγας θεός παρ' Έφεσον.⁷

3. Το αρχαϊκό ιερό

Το ιερό της Αρτέμιδος γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη κατά τον 7ο αι. π.Χ., όταν αφιερώνονται εκεί πληθώρα ειδωλίων, κοσμημάτων και άλλων αντικειμένων από πολύτιμα μέταλλα ή εξωτικές πρώτες ύλες (κεχομπάρι

Αρτεμις Εφεσία (Λατρεία)

και ελεφαντόδοντο).⁸ Τότε εμφανίζονται και τα ειδώλια ανατολικής επίδρασης από ξύλο, ελεφαντόδοντο και χρυσό, που θεωρείται ότι παρουσιάζουν μια πρώτη μορφή του λατρευτικού αγάλματος της θεάς.⁹ Κατά τον 6ο αι. π.Χ. όμως, η λατρεία της θεάς φαίνεται πως αποκτά την κανονική της μορφή. Ο βασιλιάς της Λυδίας [Κροίσος](#) συνεισέφερε οικονομικά στην ανέγερση του μεγάλου δίπτερου ναού της θεάς, προσφέροντας τους κατώτερους [σφονδύλους](#) των 127 κίωνων, οι οποίοι ήταν διακοσμημένοι με εξαιρετικής ποιότητας ανάγλυφα.¹⁰ Στο ίδιο διάστημα, γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. ή και αργότερα, αναφέρεται η δημιουργία του λατρευτικού αγάλματος της θεάς, που αποδίδεται από μια ύστερη πηγή, στο γνωστό Αθηναίο γλύπτη Ένδοιο.¹¹ Μετά την περσική κατάκτηση της Μικράς Ασίας, το ιερό απέκτησε μεγάλη σημασία στη Δυτική Μικρά Ασία, συγκεντρώνοντας Πέρσες λατρευτές, οι οποίοι ταύτιζαν τη μεγάλη θεά της Εφέσου με τη δική τους [Αναΐτιδα](#) ή [Δαΐτιδα](#).¹²

4. Το ιερατείο της θεάς

Στην Περσική περίοδο ανάγεται και η καθιέρωση του τίτλου του μεγάλου ιερέα της θεάς, του μεγαβύζου ή μεγαβύξου, ο οποίος κατά τα ανατολικά πρότυπα ήταν ευνούχος. Ο τίτλος είναι μετάφραση από τα ιρανικά του θεοφόρου ονόματος Bagabuksha.¹³ Το πρόσωπο αυτό περιβαλλόταν με μεγάλο κύρος: ο [Ξενοφών](#) είχε εμπιστευθεί στο μεγαβύζο της εποχής του τις οικονομίες του –το ιερό λειτουργούσε ως ένα είδος τράπεζας–, τις οποίες του επέστρεψε ο ιερέας όταν οι δύο τους συναντήθηκαν κατά τη διάρκεια των αγώνων στην Ολυμπία. Ο ίδιος ο [Μέγας Αλέξανδρος](#) έγραψε ένα ευγενικό γράμμα στον ιερέα, ζητώντας του να του παραδώσει ένα φυγά δούλο, ο οποίος είχε καταφύγει στο Αρτεμίσιο, περίφημο χώρο ασύλου. Κάποιο ρόλο έπαιξε και ο μεγαβύζος στο επεισόδιο κατά το οποίο ο [Μάρκος Αντώνιος](#) δολοφόνησε στην Έφεσο με ιταμό τρόπο την Αρσινόη, αδελφή της Κλεοπάτρας, η οποία είχε καταφύγει στο ιερό, ζητώντας άσυλο. Μετά την περίοδο αυτή, ο μεγάλος ιερέας δεν αναφέρεται ξανά. Πιθανόν να αντικαταστάθηκε από μια συλλογική ομάδα ιερέων με τον ίδιο τίτλο (μεγαβύζοι). Τις σημαντικότερες λατρευτικές και ιερατικές του λειτουργίες θα πρέπει να τις ανέλαβε έκτοτε μια [ιέρεια](#).¹⁴

Τη λατρεία της Αρτέμιδος υπηρετούσε πολυάριθμο προσωπικό. Πέραν του μεγαβύζου και αργότερα της [ιέρειας](#) της Αρτέμιδος, υπήρχε μια ομάδα ανδρών ιερέων, οι [εσήνες](#), δηλαδή οι κηφήνες, οι οποίοι διαβιούσαν για διάστημα ενός έτους στο χώρο του ιερού, σε πλήρη σεξουαλική αποχή. Οι [ιέρειες](#) της Αρτέμιδος ήταν παρθένες, την αγνότητα των οποίων επιτηρούσε, συχνά με αυστηρότατο τρόπο, ο ευνούχος ιερέας. Οι [ιέρειες](#) αυτές ονομάζονται συνήθως μέλισσες. Άλλες ομάδες γυναικών ασχολούνταν με την κόσμηση του λατρευτικού αγάλματος της θεάς (κοσμοφόροι, κοσμήτριαι, χρυσοφόροι).¹⁵

5. Εορτασμοί

Η σημαντικότερη εορτή ήταν τα γενέσια της θεάς. Με βάση τις φιλολογικές μαρτυρίες τα μυστήρια αυτά θεσμοθετήθηκαν επί Λυσιμάχου στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και εορτάζονταν μέχρι τουλάχιστον την καταστροφή του ιερού της θεάς από τους Γότθους το 262 μ.Χ.¹⁶ Τα φανερά τμήματα της εορτής γίνονταν στο άλσος της Ορτυγίας, όπου σύμφωνα με τον τοπικό μύθο, η Λητώ σταμάτησε και, ακουμπώντας σε μια ελιά, γέννησε τον Απόλλωνα και την Αρτέμιδα. Περιλάμβαναν δύο δείπνα, που το ένα το πρόσφεραν οι νέοι και το άλλο, πιο κλειστό, ενέπλεκε τους Κουρήτες, οι οποίοι επίσης συμμετείχαν σε μυστικές τελετές, που δε μας είναι γνωστές.¹⁷ Οι Κουρήτες ήταν άνδρες επιφανών οικονομικά και κοινωνικά οικογενειών της πόλης, οι οποίοι συμμετείχαν σε θεία δρώμενα, υποκρινόμενοι τους μυθικούς ένοπλους χορευτές που με την

Αρτεμις Εφεσία (Λατρεία)

κλαγγή των όπλων τους τρόμαξαν την Ήρα που καταδίωκε τη Λητώ και έτσι επέτρεψαν στην τελευταία να φέρει στη ζωή τον Απόλλωνα και την Άρτεμη. Το συνέδριο των Κουρητών συγκαλούνταν από τον 1ο αι. μ.Χ. και εξής στο [Πουτανείο](#) της Εφέσου.¹⁸

Στο διάστημα εκείνο, και ιδιαίτερα στους πρώτους Αυτοκρατορικούς αιώνες, η λατρεία της Αρτέμιδος αναπτύχθηκε ιδιαίτερα και απέκτησε στοιχεία σχεδόν μονοθεϊστικά, όπως τουλάχιστον μαρτυρά το επεισόδιο του παραλίγο λιντσαρίσματος των Εβραίων της πόλης από τον όχλο των πιστών της θεάς, λόγω του κηρύγματος του Αποστόλου [Παύλου](#).¹⁹ Στο διάστημα αυτό λοιπόν παρατηρήθηκε μια νέα άνθηση της λατρείας της θεάς: το Αρτεμίσιο γίνεται ένας από τους μεγάλους τόπους προσκυνήματος της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, που ο Freud παρομοίασε με το καθολικό προσκύνημα στο ναό της Λούρδης.²⁰

6. Αναπαραστάσεις της θεάς

Στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ., ο επιφανής πολίτης της Εφέσου C. Vibius Salutaris εισήγαγε μια τελετή περιφοράς του αγάλματος της θεάς, καθώς και μιας σειράς από χρυσά αγάλματα μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας και ηρώων της πόλης. Τότε αναπτύχθηκε και το έντονο ενδιαφέρον για το [λατρευτικό άγαλμα](#) της θεάς, το επονομαζόμενο «πολύμαστον» (Diana multimammia) των συγγραφέων της εποχής, το οποίο είναι γνωστό από μεγάλο αριθμό παραστάσεων σε νομίσματα, μετάλλια και αντίγραφα σε φυσικό μέγεθος των Ρωμαϊκών χρόνων.²¹ Ανάγεται πιθανότατα στον 4ο αι. π.Χ. Οι μαστοί της θεάς έχουν ερμηνευθεί ποικιλοτρόπως. Η απουσία θηλών οδήγησε σε μια σειρά από ταυτίσεις (αυγά, σταφύλια, βελανίδια), καμία από τις οποίες δεν είναι πειστική. Πιο πρόσφατη είναι η θεωρία του Seiterle, ο οποίος ταύτισε τους «μαστούς» με όρχεις θυσιασμένων ταύρων, θεωρία που σε γενικές γραμμές έγινε δεκτή ευνοϊκά. Βασικό πρόβλημα της θεωρίας αυτής είναι η απουσία ενδείξεων για θυσίες ταύρων. Αντίθετα, ο Bammer υποστήριξε, με βάση ευρήματα κεχρμιπαρένιων αναθημάτων, την παλαιότερη άποψη, ότι πρόκειται για μαστούς, ενώ η Morris συνέδεσε το σχήμα με δερμάτινα πουγκιά που ανάγονται σε χετιτικά λατρευτικά πρότυπα.²²

Ανεξάρτητα πάντως από τις διχογνωμίες σχετικά με τους «μαστούς» τα αγάλματα της Αρτέμιδος Εφεσίας αναπαριστούν τη θεά να φοράει ένδυμα πλούσια διακοσμημένο με παραστάσεις ταύρων, γρυπών, σφιγγών, σειρήνων, ελαφιών, λεόντων και μελισσών, σαφής και αναμφισβήτητη αναφορά στην Πότνια Θηρών», φορά πόλο, ζώνη και υποδήματα, πάνω στα οποία είχαν καταγραφεί τα περίφημα εφέσια γράμματα, τα έξι μαγικά ξόρκια που γνώρισαν ευρύτατη διάδοση στον ελληνιστικό και το ρωμαϊκό κόσμο (ΑΣΚΙΟΝ, ΚΑΤΑΣΚΙΟΝ, ΛΥΞ, ΤΕΤΡΑΞ, ΔΑΜΝΑΜΕΝΕΥΣ, ΑΙΣΙΑ).²³

7. Χαρακτήρας της λατρείας

Η λατρεία της Αρτέμιδος περιέχει προελληνικά στοιχεία, τα οποία κατά κύριο λόγο σχετίζονται με την ιδιότητα της θεάς ως Μεγάλης Θεάς με ιαματικές ιδιότητες. Ο χαρακτήρας αυτός διατηρήθηκε και κατά την ιστορική περίοδο, ενώ από τον 3ο αι. π.Χ. εμπλουτίστηκε και με μυστικιστικές προεκτάσεις. Αναμφίβολη τέλος είναι η σχέση της θεάς με τη γονιμότητα, όπως προκύπτει και από την εμφάνιση του λατρευτικού αγάλματος με τους πολυάριθμους «μαστούς», με όποιον τρόπο και αν τους ερμηνεύσουμε. Η σχέση αυτή της θεάς με την γονιμότητα επέτεινε και την ταύτισή της με την [Ισιδα](#) στα Ρωμαϊκά χρόνια.²⁴ Από το άγαλμα κρέμονταν επίσης νήματα μαλλιού, γεγονός που συνδέεται τόσο με τη γυναικεία φύση όσο και με προελληνικές αντιλήψεις περί γονιμότητας.²⁵

Αρτεμις Εφεσία (Λατρεία)

Πάντως, η λατρεία σχετιζόταν κατά κύριο λόγο με τους νέους, καθώς απαγορευόταν η παρουσία παντρεμένων γυναικών στο ιερό, ενώ και οι νέοι της πόλης είχαν ρόλο στη διοργάνωση συμποσίων, όπως προαναφέρθηκε.²⁶ Κυρίαρχο ρόλο έπαιξε η επιφάνεια της θεάς, η οποία θα πρέπει να λάμβανε χώρα κατά τη διάρκεια της θυσίας, από άνοιγμα στο αέτωμα του ναού, το οποίο εμφανίζεται σε νομίσματα.²⁷

8. Το τέλος της λατρείας

Η λατρεία δέχτηκε ισχυρό πλήγμα με την καταστροφή του ναού από σεισμό και τη λεηλασία του από τους [Γότθους](#) το 262 μ.Χ. Φαίνεται πως διατηρήθηκε έως το 395, όταν ο Θεοδοσίος απαγόρευσε τη θρησκεία των εθνικών. Σε μια επιγραφή, που χρονολογείται περίπου το 450, ο επίσκοπος Δημέας αναφέρει με υπερηφάνεια το γεγονός ότι κατέβασε από τα προπύλαια της πόλης την εικόνα της θεάς, αντικαθιστώντας τη με το σταυρό.²⁸

1. Πausανίας, 7.2.8-9· Στράβων, 14.1.21. Βλ. γενικά Sakellariou, M.B., *La migration grecque en Ionie* (Athens 1958), σελ. 344 κ.ε.
2. Βλ. γενικά Burkert, W., “Die Artemis der Epheser: Wirkungsmacht und Gestalt einer grossen Göttin”, στο Friesinger, H. – Krinzing, F. (επιμ.), *Ephesos. Der neue Führer. 100 Jahre österreichische Ausgrabungen. 1895-1995* (Wien 1999), σελ. 59, 61 και Morris, S.P., “The Prehistoric Background of Artemis Ephesia: A Solution to the Enigma of her ‘Breasts’?”, στο Muss, U. (επιμ.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos* (Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 37, Wien 2001), σελ. 134-138. Ούπς: Καλλιμάχος, *Ύμνος εις Άρτεμιν*, III.239. Η ονομασία αυτή συνδέεται με την Ωπίδα, την παρθένο από την Υπερβορεία, που είχε ταφεί στη Δήλο: Ηρόδοτος 4.35. Ησύχιος, βλ.λ. «Ωπις». Βλ. επίσης Macrobius, *Saturnalia* 5.22.5 και Servius, *Ad Aen.*, XI.532. Βλ. Fauth, W., “Kleinasiatisch OYΠΠΣ und ΜΑΛΙΣ”, *Beiträge zur Namenforschung* 4 (1969), σελ. 148-171. Η Αραΐα συναντάται στα αρχαία των Χετταίων βασιλείων ως πρωτεύουσα του μικρασιατικού βασιλείου Arzawa, το οποίο στα τέλη του 14ου αι. π.Χ. βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Χετταίους και είχε συμμαχήσει με τους Αχαιοούς. Βλ. Heinhold-Krämer, S., *Arzawa: Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen* (Texte der Hethiter 8, Heidelberg 1977), σελ. 93 κ.ε.
3. Γεωμετρικός περίπτερος ναός: Bammer, A., “A peripteros of the geometric period in the Artemision of Ephesus”, *AnatSt* 40 (1990), σελ. 137-160 και “Les sanctuaires des VIIIe et VIIe siècles à l’Artémision d’Ephèse”, *RA* (1991), σελ. 63-83 και “Der ephesische Peripteros und die griechische Architektur”, στο Bietak, M. (επιμ.), *Archaische und griechische Tempel und Altägypten* (Wien 2001), σελ. 71-82. Πρωτογεωμετρικά ευρήματα: Kerschner, M., “Zum Kult im früheisenzeitlichen Ephesos. Interpretation eines protogeometrischen Fundkomplexes aus dem Artemisheiligtum”, στο Schmalz, B. – Söldner, M. (επιμ.), *Griechische Keramik im kulturellen Kontext. Akten des Internationalen Vasen-Symposiums in Kiel vom 24 bis 28.9 2001 veranstaltet durch das Archäologische Institut der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel* (München 2003), σελ. 246-250.
4. Οικισμός της εποχής του Χαλκού: Büyükkolancı, M., “Excavations on Ayasuluk Hill in Selçuk / Turkey. A Contribution to the Early History of Ephesus”, στο Krinzing, F. (επιμ.), *Akten des Symposiums “Die Ägäis und das Westliche Mittelmeer. Beziehungen und Wechselwirkungen 8. bis 5. Jh. v. Chr.”*, Wien 24. bis 27. März 1999 (DenkschrWien 288, Archäologische Forschungen 4, Wien 2000), σελ. 39-44. Πρώιμα ευρήματα της Μινωικής και της Μυκηναϊκής περιόδου, κάτω από τον περίπτερο της Γεωμετρικής περιόδου: Bammer, A., “Ephesos in der Bronzezeit”, *ÖJh* 57 (1986/1987), Beiblatt, σελ. 1 κ.ε., “Geschichte-neu geschrieben: Mykene im Artemision von Ephesos”, *ÖJh* 63 (1994), Beiblatt, σελ. 29-40 και “Mykene und der ephesische Peripteros”, στο Santi, M.F. (επιμ.), *Studi di Archeologia in onore di Gustavo Traversari*, 1 (Archaeologica 141, Roma 2004), σελ. 29-45. Για τα χεττιτικά κειμήλια βλ. Hanfmann, G.M.A., “A ‘Hittite’ Priest at Ephesus”, *AJA* 66 (1962), σελ. 1-4 και Muss, U., “Von Mythos zur Archäologie eines Heiligtums: Ein bronzezeitlicher Kopfaus dem Artemision”, στο Muss, U. (επιμ.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos* (Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 37, Wien 2001), σελ. 153-167.
5. Πausανίας, 4.31.8, 7.2.4· Στράβων 14.1.21. Οι αναφορές στις Αμαζόνες έχουν ερμηνευθεί ως διαστρεβλωμένες αναμνήσεις της χεττιτικής παρουσίας στην περιοχή: Picard, C., *Ephèse et Claros. Recherches sur les sanctuaires et les cultes se l’Ionie du Nord* (Paris 1922), σελ. 431-450, 554-572· Huxley, G., “Homer’s Amazons”, *PdP* 15 (1960), σελ. 121-124. Με το μύθο σχετίζεται και η κατασκευή των τεσσάρων Αμαζόνων στο ιερό, ο περίφημος διαγωνισμός γλυπτικής του 5ου αι. π.Χ.: Bol, P., *Amazones Volneratae* (Mainz 1998).
6. Hogarth, D.G., *Ionia and the East: six lectures delivered before the University of London* (Oxford 1908), σελ. 120-144· Wankel, H., *Die Inschriften von Ephesos, 1a. Nr. 1-47 (Texte)* (IK 11.1, Bonn 1979), σελ. 1-5.
7. Βλ. αντίστοιχα Καλλιμάχος, *Ύμνος εις Άρτεμιν*, III.239· Πράξεις των Αποστόλων 19.34· Wankel, H., *Die Inschriften von Ephesos, 1a. Nr. 1-47 (Texte)* (IK 11.1, Bonn 1979), αρ. 27 και Börker, C. – Merkelbach, R., *Die Inschriften von Ephesos, 2. Nr. 101-599 (Repertorium)* (IK 12, Bonn 1979), αρ. 142, 224, 324.

Αρτεμις Εφεσία (Λατρεία)

8. Για τα γλυπτά βλ. Muss, U., *Die Bauplastik des archaischen Artemisions von Ephesos* (Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 25, Wien 1994).
9. Για τα αγαλμάτια βλ. Işık, F., “Elfenbeinfiguren aus den Artemision von Ephesos”, στο Muss, U. (επιμ.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos* (Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 37, Wien 2001), σελ. 85-100. Για τα κοσμήματα βλ. Laffineur, R., *L'orfèvrerie orientalisante rhodienne* (Paris 1975). Για τα νομίσματα βλ. γενικά Kraay, C.M., *Archaic and Classical Greek Coins* (London 1976), σελ. 317-324.
10. Για τις σχέσεις των ειδωλίων με το μεταγενέστερο λατρευτικό άγαλμα βλ. Muss, U., “Zur Dialektik von Kultstatue und Statuetten iù Artemision von Ephesos”, στο Friesinger, H. – Krinzinger, F., (επιμ.), *Ephesos. Der neue Führer. 100 Jahre österreichische Ausgrabungen. 1895-1995* (Wien 1999), σελ. 597-604.
11. Πλίνιος, *ΦΙ* 16.79· Morris, S.P., “The Prehistoric Background of Artemis Ephesia: A Solution to the Enigma of her ‘Breasts’?”, στο Muss, U. (επιμ.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos* (Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 37, Wien 2001), σελ. 149-150.
12. Βλ. Heberdey, R., “Δαίτις. Ein Beitrag zum ephesischen Artemiskult”, *ÖJh* 7 (1904), σελ. 210 κ.ε. Στα τέλη του 411 π.Χ. θυσιάζει στην Αρτέμιδα ο σατράπης της Λυδίας Τισσαφέρνης· Θουκ. 8.109.1.
13. Βλ. Δεϊνώνα, *FGrHist* 690 F1, ο οποίος μεταφράζει σε βαγάβυζος. Για τον τίτλο και την ιρανική του εκδοχή βλ. αναλυτικά Kroll, H., “Megabyzoz”, *RE* XV 1 (1931), στήλες 121-122· Benveniste, E., *Titres et noms propres en Iranien ancien* (Paris 1966), σελ. 108-115. Ευνούχος· Στράβων 14.1.23.
14. Ξενοφών: *Κύρου Ανάβασις*, 3.4.5· Αλέξανδρος: Πλούταρχος, *Αλέξανδρος*, 42· Μάρκος Αντώνιος: Αππιανός, *Εμφύλιοι Πόλεμοι*, 5.9. Για το μεγάβυζο βλ. αναλυτικά Picard, C., *Ephèse et Claros. Recherches sur les sanctuaires et les cultes se l'Ionie du Nord* (Paris 1922), σελ. 166-180.
15. Για τους ιερείς της θεάς βλ. αναλυτικά Picard, C., *Ephèse et Claros. Recherches sur les sanctuaires et les cultes se l'Ionie du Nord* (Paris 1922), σελ. 1 κ.ε. Για τους εσσηνες βλ. επίσης Οικονόμου, Γ., «Ναοποιοί και εσσηνες», *ΑρχΔελτ* 7 (1921-1922), σελ. 258-346· Keil, J., “Zur ephesischen *essenia*”, *ÖJh* 36 (1946) Beibl., στήλ. 13-14.
16. Τα μυστήρια αυτά αναδιοργανώθηκαν κατά την περίοδο της βασιλείας του Κομμόδου, στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. από μια ιέρεια της Αρτέμιδος, σύμφωνα τουλάχιστον με μια επιγραφή της Εφέσου: Wankel, H., *Die Inschriften von Ephesos, Ia. Nr. 1-47 (Texte)* (IK 11.1, Bonn 1979), αρ. 26.
17. Στράβων, 14.1.20. Τον ίδιο μύθο αναφέρει και ο Τάκιτος, *Annales* 3.61. Η Λητώ εμφανίζεται και σε εφεσιακό νόμισμα του 2ου αι. μ.Χ. Για την Ορτυγία βλ. Keil, J., “Ortygia, die Geburtssätte der ephesischen Artemis”, *ÖJh* 21-22 (1922-1924), σελ. 113-119. Στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ., τα γενέσια της Αρτέμιδος αντιστοιχούσαν στην 6η του μηνός Θαργηλιώνος, 9ου μήνα του εφεσιακού έτους (ξεκινούσε στις 24 Μαΐου): Merkelbach, R., “Die ephesischen Monate in der Kaiserzeit”, *ZPE* 36 (1979), σελ. 157 κ.ε. και Rogers, G.M.L., *The Sacred Identity of Ephesos. Foundation Myths of a Roman City* (London – New York 1991), σελ. 43.
18. Για τους Κουρήτες βλ. Knibbe, D., *Forschungen in Ephesos IX.1.1: Der Staatsmarkt, Die Inschriften des Prytaneions* (Bad Vöslau-Baden 1981), σελ. 76-92 και Rogers, G.M., “The Mysteries of Artemis at Ephesos”, στο Friesinger, H. – Krinzinger, F., (επιμ.), *Ephesos. Der neue Führer. 100 Jahre österreichische Ausgrabungen. 1895-1995* (Wien 1999), σελ. 241-250.
19. *Πράξεις των Αποστόλων* 19.23-41· Rogers, G.M., “Demetrios of Ephesos. Silversmith and neopoios?”, *Belleten* 50 (1987), σελ. 877-883.
20. Freud, S., “Gross ist die Diana der Epheser”, *Gesammelte Werke VIII, 1909-1913* (London 1943), σελ. 360-361.
21. Βλ. κυρίως Thiersch, H., *Artemis Ephesia. Eine archäologische Untersuchung* (Berlin 1935)· Fleischer, R., *Artemis von Ephesos und Verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien* (Leiden 1973) και “Artemis Ephesia”, *LIMC* II, σελ. 755-763, πίν. 564-573.
22. Για τις παλαιότερες απόψεις που αμφισβητούν την ταύτιση με μαστούς βλ. Fleischer, R., *Artemis von Ephesos und Verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien* (Leiden 1973), σελ. 74 κ.ε.· Seiterle, G., “Artemis – Die Grosse Göttin von Ephesos”, *AW* 10.3 (1979), σελ. 3-16· Bammer, A., “A peripteros of the geometric period in the Artemision of Ephesus”, *AnatSt* 40 (1990), σελ. 153-160, εκ. 24-27, πίν. XXI, b, c, XXI a· Morris, S.P., “The Prehistoric Background of Artemis Ephesia: A Solution to the Enigma of her ‘Breasts’?”, στο Muss, U. (επιμ.), *Der Kosmos der Artemis von Ephesos* (Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften 37, Wien 2001), σελ. 134-151.

Αρτεμις Εφεσία (Λατρεία)

23. Για τα εφέσια γράμματα βλ. Wessely, C., *Ephesia Grammata* (Wien 1886)· McCown, C.C., "The Ephesia Grammata in Popular Belief", *TAPA* 4 (1923), σελ. 128-140· Preisendanz, K., "Εφέσια Γράμματα", *Reallexikon für Antike und Christentum* 6 (Stuttgart 1962), στήλες 515-520, όπου παρατίθενται και οι φιλολογικές πηγές. Η αναγραφή τους στο άγαλμα της Αρτέμιδος Εφεσίας παραδίδεται από τον Πausανία το Γραμματικό, απόσπ. 185, όπως τον παραθέτει ο Eυστάθ., *Σχ. Ομ., Οδ.* 19.247.
24. LiDonnici, L., "The Images of Artemis Ephesia and Greco-Roman Worship: A Reconsideration", *Harvard Theological Review* 85 (1992), σελ. 289-415.
25. Seiterle, G., "Ephesischen Wollbinden. Attribut der Göttin – Zeichen der Stieropfers", στο Friesinger, H. – Krinzing, F., (επιμ.), *Ephesos. Der neue Führer. 100 Jahre österreichische Ausgrabungen. 1895-1995* (Wien 1999), σελ. 251-254.
26. Απαγόρευση: Αρτεμιδώρος, *Ονειροκριτικά* 4.4.
27. Βλ. γενικά για τα αρχαιολογικά δεδομένα Bammer, A., *Die Architektur des jüngeren Artemision von Ephesos* (Wiesbaden 1972). Για τα νομίσματα βλ. Trell, B.L., *The Temple of Artemis at Ephesos* (American Numismatic Society, Numismatic Notes and Monographs 107, New York 1945) και κυρίως Cook, B.F., "The Tympanum of the Fourth Century Temple of Artemis at Ephesos", *British Museum Quarterly* 37 (1973), σελ. 137-140. Για την επιφάνεια της θεάς βλ. Bingöl, O., "Eiphanie an den Artemistempeln von Ephesos und Magnesia am Mäander", στο Friesinger, H. – Krinzing, F. (επιμ.), *Ephesos. Der neue Führer. 100 Jahre österreichische Ausgrabungen. 1895-1995* (Wien 1999), σελ. 233-240.
28. Engelmann, H. – Knibbe, D. – Merkelbach, R., *Die Inschriften von Ephesos, 4. Nr. 1001-1445 (Repertorium)* (IK 14, Bonn 1980), αρ. 1351.

Bibliography :

	Picard C. , <i>Ephèse et Claros. Rescherches sur les sanctuaires et les cultes se l'Ionie du Nord</i> , Paris 1922
	Rogers G.M.L. , <i>The Sacred Identity of Ephesos. Foundation Myths of a Roman City</i> , London, New York 1991
	Fleischer R. , <i>Artemis von Ephesos und Verwandte Kultstatuen aus Anatolien und Syrien</i> , Leiden 1973
	Knibbe D. , <i>Der Staatsmarkt. Die Inschriften des Prytaneions. Die Kureteninschriften und sonstige religiöse Texte</i> , Wien 1981, Forschungen in Ephesos IX.1. 1
	Thiersch H. , <i>Artemis Ephesia. Eine archäologische Untersuchung</i> , Berlin 1935
	Burkert W. , "Die Artemis der Epheser: Wirkungsmacht und Gestalt einer grossen Göttin", Friesinger, H., Krinzing, F. (eds), <i>Ephesos. 100 Jahre österreichische Forschungen. Akten des Symposions</i> , Wien 1995, Wien 1999, 59-70
	Fleischer R. , "Artemis Ephesia", <i>LIMC II, 1</i> , 1984, 755-763
	Morris S.P. , "The Prehistoric Background of Artemis Ephesia: A Solution to the Enigma of her "Breasts"?", Muss, U. (ed.), <i>Der Kosmos der Artemis von Ephesos</i> , Wien 2001, ÖAI, Sonderschriften 37, 134-151
	Seiterle G. , "Artemis. Die grosse Göttin von Ephesos. Eine neue Deutung der 'Vielbrüstigkeit' eröffnet einen Zugang zum bisher unbekanntem Kult der Göttin", <i>AW</i> , 10.3, 1979, 3-16
	Knibbe D. , "Via Sacra Ephesiaca: New Aspects of the Cult of Artemis Ephesia", H. Koester, <i>Ephesos Metropolis of Asia. An Interdisciplinary Approach to Its Archaeology, Religion, and Culture</i> , Cambridge 1996, 141-155

Άρτεμις Εφεσία (Λατρεία)

Webliography :

	Artemis Ephesia
http://www.fundus.org/pdf.asp?ID=10670	
	Artemis Ephesia
http://users.ox.ac.uk/~corp0786/Files/Research%20Information/Artemis%20Biblio.htm	
	LE CULTE D'ARTEMIS EPHESIA A EPHESE, ANATOLIE
http://temple.legrimoiredelalune.com/DeessesHistoire/culte_artemis.html	

Glossary :

	περίπτερος (ναός), ο
Ναός που περιβάλλεται στις 4 πλευρές από κιονοστοιχίες (περό).	
	σφόνδυλος (σπόνδυλος), ο
Τα κυλινδρικά τμήματα από τα οποία αποτελείται ο κορμός του κίονα.	